

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота бакалавра
з теми: **«ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА КИЇВСЬКОЇ РУСІ»**

Виконала: студентка IV курсу
Напряму підготовки 6.020302 Історія
Заочної форми навчання
Гельдіашвілі Надія

Науковий керівник:
к.і.н., доцент кафедри
Історії України
Олійник Сергій Васильович

Рецензент:

Кам'янець-Подільський – 2019 року

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	5
1.2. Історіографія	5
2.2. Джерельна база	9
РОЗДІЛ 2. ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАПРЯМ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ	11
2.1. Київська Русь та народи Прибалтики і країн Північної Європи	11
2.2. Німеччина і Франція в зовнішній політиці Київської Русі	15
2.3. Стосунки Київської Русі з Польщею, Угорщиною і Чехією	18
РОЗДІЛ 3. СХІДНИЙ ВЕКТОР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ. БОРОТЬБА З КОЧІВНИКАМИ	28
3.1. Хозари, Кавказ і арабські держави в зовнішньополітичних Планах Київської Русі	28
3.2. Боротьба Київської Русі з печенізькою загрозою	30
3.3. Київська Русь і половці	32
РОЗДІЛ 4. КИЇВСЬКА РУСЬ І ВІЗАНТІЯ ТА ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКІ ЗЕМЛІ	40
4.1. Візантійський та балканський вектор зовнішньої політики Київської Русі в часи формування держави	40
4.2. Відносини Київської Русі з Візантією та південними слов'янами в часи розквіту та феодальної роздробленості	45
ВИСНОВКИ	51
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	53
ДОДАТКИ	62
Додаток А. Київська Русь за часів Володимира Мономаха та Мстислава Володимировича	62
Додаток Б. Договір князя Олега з Візантією 912 р.	63

ВСТУП

Зовнішня політика України спрямована на зміцнення миру і стабільності світу через захист національних інтересів і власної безпеки. Зовнішньополітична діяльність держави спирається на засади міжнародного права: повагу суверенітету, рівноправність, невтручання у внутрішні справи одне одного, визнання територіальної цілісності та непорушності існуючих кордонів, розвиток широкомасштабного співробітництва, захист прав людини тощо. Водночас ці завдання мають бути реалізованими й у зовнішньополітичній площині. В сучасних умовах перед Україною постала проблема обстоювання завоювань українського народу, здобуття гідного місця у світовому співтоваристві, захисту прав українського громадянина, інформаційного забезпечення суверенного існування. Державні інтереси України полягають в реалізації стратегічних, політичних, економічних, правових та ідеологічних цілей. Тому виникає потреба вивчення досвіду минулого. Кожен історичний період розвитку державності позначений специфічним становищем України чи її регіонів. Наша держава, як і її політика, зокрема зовнішня, бере свій початок з давніх часів. А в період Київської Русі набули своїх типових як для держави основ міжнародного буття, договірних відносин, дипломатії тощо.

Об'єктом бакалаврської роботи є Київська Русь, а **предметом** – її зовнішня політика.

Хронологічні межі дипломної роботи охоплюють період з середини IX ст. до 1238 р. Нижня межа зумовлюється становленням та початком утвердження держави Київська Русь, а верхня – початком монголо-татарської навали.

Мета роботи полягає у висвітленні зовнішньої політики Київської Русі.

Відповідно до мети нами поставлено **завдання** дослідити:

- 1) стан наукової розробки проблеми та репрезентативність джерельної бази нашого дослідження;

- 2) західноєвропейський напрям зовнішньої політики Київської Русі;
- 3) східний вектор зовнішньої політики Київської Русі, її боротьбу з кочівниками;
- 4) відносини Київської Русі з Візантією та південнослов'янськими народами.

Предмет наукової роботи, її мета і завдання зумовили логіку викладу та **методологічні основи дослідження**, якими є принципи науковості, історизму, об'єктивності. В процесі роботи нами застосовувались, узагальнюючий, аналітико-синтетичний, проблемний методи дослідження. Використання подібного інструментарію сприяло глибшому розкриттю існуючої наукової проблеми.

Практичне значення наукового дослідження бачиться в тому, що поданий і систематизований матеріал може бути використаний при читанні курсів історії України та всесвітньої історії в 7-х класах загальноосвітніх шкіл, написанні рефератів, повідомлень, а також на семінарських заняттях у вузах.

Апробація результатів дослідження відбувалася під час попереднього обговорення на засіданні кафедри історії України в 2019 р.

Структура роботи відповідає поставленій меті та основним завданням дослідження. Наукова робота складається зі вступу, чотирьох розділів і 10 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, що нараховує 98 позицій та додатків.

ВИСНОВКИ

Розглядаючи стан наукової розробки проблеми зовнішньої політики Київської Русі до монголо-татарської навали, слід зазначити, що вона знайшла своє відображення в значній кількості публікацій. Її дослідженням займалися історики XIX – початку XX ст., радянські науковці, представники української діаспори, зарубіжні та вітчизняні дослідники. Різноманітні видання дають змогу створити цілісну картину зовнішньополітичної діяльності представників династії Рюриковичів. Разом з тим слід зазначити, що залишається ще чимало дискусійних питань. Усуненню останніх має допомогти потужний комплекс писемних джерел, представлений літописами, хроніками, історіями тощо. Однак, мають місце випадки подачі інформації, фактів, котрі не знаходять підтвердження і інших джерелах, а тому до них здебільшого ставляться критично.

В зовнішній політиці Київської Русі умовно можна виділити кілька головних напрямків. Значне місце в її зовнішньополітичній діяльності належить західноєвропейському напрямку. Це цілком зрозуміло, адже з перших днів існування Київської держави значне місце в її функціонуванні відігравав варязький фактор, а тому скандинавським країнам приділялася пильна увага. В тісному поєднанні з північними країнами розвивалася міжнародна політика династії Рюриковичів щодо народів Прибалтики. Потужними політичними гравцями на карті Європи були як найближчі західні сусіди, такі як Польща, Угорщина та Чехія, а також далекі – Німеччина та Франція. З останніх особливо виділялася Німеччина, вплив якої відчувала вся Європа. Тому не дивно, що починаючи з перших київських князів розпочинається встановлення дипломатичних, культурних та торгово-економічних зв'язків. Яскравим моментом зовнішньої політики стало родинне єднання Київської Русі з Францією. Донька «тестя Європи» Анна Ярославна вийшла заміж за французького короля і за його життя та після смерті відігравала важливу роль в французькому суспільстві. Стосунки Києва з ближніми західними союзниками

характеризуються неоднозначністю. Близькість кордонів викликала цілком закономірно війну за спірні території. Яскравим прикладом була боротьба Київської Русі з Польщею за червенські міста, з Угорщиною за Галичину. Руські князі неодноразово використовували поляків і угорців у своїх цілях у боротьбі за Київ чи інші князівські центри, як, наприклад, Галич. У той же час були досить тривалими цілком спокійні, мирні роки співіснування, які намагалися неодноразово підкріплювати династичними шлюбами.

Київську Русь постійно вабили багатства східних країн. У Києві добре розуміли усю вигоду від широкомасштабної торгівлі з арабськими країнами. Але на цьому шляху на заваді стояли спершу Хозарський каганат, а пізніше войовничі кочівники. Перші військові акції у цьому напрямку були зроблені ще за часів перших київських князів Олега і Ігоря. А їх наступнику Святославу вдалося розгромити Хозарський каганат. Але одразу знайшовся новий ворог в особі печенігів. Загроза Київській Русі була настільки серйозна, що за часів Володимира Великого прийшлося розпочати будівництво фортифікаційних ліній для захисту від кочівників. Після розгрому печенігів Ярославом Мудрим новим грізним супротивником у степу стали половці. У протистоянні з ними Київська Русь не лише оборонялася, а й наступала здійснюючи походи в степ. Окрім того, на жаль, руські князі активно практикували залучення кочівників, спочатку печенігів, а потім половців у князівські міжусобиці.

Надзвичайно важливим напрямком зовнішньої політики Київської Русі був візантійський. Візантія була сильною і багатою імперією. Київські князі прагнули налагодити з нею вигідні торгівельні стосунки. Однак Константинополь не поспішав йти на зустріч Києву, а тому приходилося вдаватися до силового впливу, здійснюючи неодноразово походи на імперську столицю. Між Києвом і Константинополем було встановлено й культурні зв'язки. Одним із яскравих моментів співпраці стало хрещення Київської Русі. Руські князі також тримали в полі зору південнослов'янські народи, намагаючи встановити з ними дружні політико-культурні зв'язки.

СПИСОК ВИКОРСИТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Багрянородный Константин. О церемониях Византийского двора // *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия* / Под ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой и А.В. Подосинова. Т.2: Византийские источники. Сост. М.В. Бибииков. Москва: Русский фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. С.142-146.
2. Багрянородный Константин. Об управлении империей. Москва: Наука, 1991. 496 с.
3. Галицько-Волинський літопис. Львів: Червона Калина, 1994. 254 с.
4. Галл Аноним. Хроника и деяния польских князей // *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия* / Под ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой и А.В. Подосинова. Т.4: Западноевропейские источники. Сост., пер. и комент. А.В. Назаренко. Москва: Русский фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. С. 166-179.
5. Диякон Лев. История // *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия* / Под ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой и А.В. Подосинова. Т.2: Византийские источники. Сост. М.В. Бибииков. Москва: Русский фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. С.196-210.
6. Ибн Исфандийар. История Табаристана // *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия* / Под ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой и А.В. Подосинова. Т.3: Восточные источники. Сост. Части I – Т.М. Калинина, И.Г. Коновалова; части II – В.Я. Петрухин. Москва: Русский фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. С. 164-165.
7. Ибн Мисхавайх. Книга испытаний народов и осуществления задания // *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия* / Под ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой и А.В. Подосинова. Т.3: Восточные источники. Сост. Части I – Т.М. Калинина, И.Г. Коновалова; части II – В.Я.

- Петрухин. Москва: Русский фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. С. 100-105.
8. Ібн-Хордабде про давньоруських купців (60-70 рр. ХІХ) // *Історія України: Хрестоматія* / Упоряд. В.М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2013. С. 41.
  9. Із спогадів Ібн-Фадлана про асортимент товарів руських купців (20-ті рр. Х ст.) // *Історія України: Хрестоматія* / Упоряд. В.М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2013. С. 48.
  10. Лаусависур // *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия* / Под ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой и А.В. Подосинова. Т. 5: Древнескандинавские источники. Сост. Частей VI, IX, X – Г.В. Глазырина; частей III, IV, VIII, XI – Т.Н. Джаксон; частей I, II, XII – Е.А. Мельникова. Москва: Русский фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. С. 64-65.
  11. Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1989. 591 с.
  12. Пселл Михаил. Хронография // *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия* / Под ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой и А.В. Подосинова. Т.2: Византийские источники. Сост. М.В. Бибииков. Москва: Русский фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. С. 234-244.
  13. Регинон Пюрмский. «Хроника» с продолжением // *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия* / Под ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой и А.В. Подосинова. Т.4: Западноевропейские источники. Сост., пер. и комент. А.В. Назаренко. Москва: Русский фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. С. 44-49.
  14. Скилица Иоан. Обзорение историй, составленное куропалатом и бывшим великим другнарием вигли Иоаном Скилицей // *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия* / Под ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой и А.В. Подосинова. Т.2: Византийские источники. Сост. М.В. Бибииков. Москва: Русский фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. С. 216-232.

15. Слово о полку Игоревім /підг. давньоруського тексту і прим. В.В. Німчука, пер. М. Рильського. Київ: Дніпро, 1985. 174 с.
16. Титмар Мерзебургский. Хроника // *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия* / Под ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой и А.В. Подосинова. Т.4: Западноевропейские источники. Сост., пер. и коммент. А.В. Назаренко. Москва: Русский фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. С. 63-83.
17. Хроника Продолжателя Феофана // *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия* / Под ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой и А.В. Подосинова. Т.2: Византийские источники. Сост. М.В. Бибиков. Москва: Русский фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. С.176-181.

Література

18. Ангелов Д. История Византии в 3 ч. Ч.2. 867-1204. София: Наука и искусство, 1963. 247 с.
19. Антонович М.Д. Історія України. В 4 т. Т.1. Княжа доба. Прага: вид.-во Юрія Тищенка, 1941. 80 с.
20. Аркас М. Історія України-Русі / Вступне слово і комент. В.Г. Сарбея. Факс. Вид. Київ: Вища школа, 1990. 456 с.
21. Артамонов М.И. История хазар. Ленинград: Изд-во Государственного Эрмитажа, 1962. 521 с.
22. Баженов О. Л. історія та культура Середнього Подністров'я IX-XIII століть. Монографія. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2009. 304 с.
23. Беляев И.Д. Отношение приднепровских городов к варяжским князьям, пришедшим из Новгорода, до взятия Киева в 1171 году войсками Боголюбского / соч. И. Беляева. Москва: В Унив. Тип. 1848. 32 с.
24. Бережинський Б.Г. Війни Київської Русі з печенігами // *Український історичний журнал*. 1996. №6. С. 115-119.
25. Бороздіна А. Печеніги та Київська Русь: [Електронний ресурс]. URL: <https://ukrhyst.at.ua/publ/11-1-0-358> (дата звернення 03.04.2019).

26. Вернадский Г.В. Киевская Русь. Москва: Ломоносов, 2015. 437 с.
27. Войтович Л. Галицька земля і Візантія у XI – XIV ст. // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2011. Вип.14-15. С. 37-60.
28. Войтович Л. Галицько-болгарські відносини у першій третині XIII століття // *Княжа доба: історія і культура* / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Відп. ред. Л. Войтович. Львів, 2010. Вип. 3. С. 201-212.
29. Войтович Л. Галицько-волинські відносини з німецькими землями: попередні зауваження // *Княжа доба: історія і культура* / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Відп. ред. Л. Войтович. Львів. 2012. Вип.6. С. 71-88.
30. Войтович Л.В. Галицько-волинські етюди. Біла Церква: Вид. Пшонківський О.В., 2011. 480 с.
31. Войтович Л.В. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. 478 с.
32. Гапусенко І.М. Боротба східних слов'ян за вихід до Чорного моря / відп. ред. М.Ю. Брайчевський, Академія наук УРСР, інститут історії. Київ: Наукова думка, 1966. 149 с.
33. Геденов С.А. Варяги и Русь: Разолачение «норманского мифа». Москва: Эксмо: Алгоритм, 2011. 352 с.
34. Головко А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. Київ: Наукова думка, 1988. 136 с.
35. Головко О.Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя: [монографія]. Київ: Стилос, 2006. 547 с.
36. Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы. Русь и Степь до нашествия татар. Москва: Вече, 2011. 286 с.
37. Голубовский П. Болгары и хазары, восточные соседи Руси при Владимире Св. (историко-этнографический очерк). Оттиск из «Киевской старины». Киев: Ти. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1888. 43 с.

38. Греков Б. Д. Киевская Русь. Москва: Госиздат полит. л-ры, 1953. 568 с.
39. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Репринт. відтв. вид. 1913 року. Київ-Львів: Золоті ворота, 1990. 524 с.
40. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (гол.) та ін. Київ: Наукова думка, 1991. Т.1. 736 с.
41. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (гол.) та ін. Київ: Наукова думка, 1992. Т.2. 640 с.
42. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (гол.) та ін. Київ: Наукова думка, 1993. Т.3. 586 с.
43. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. Москва: Айрис-пресс, 2007. 768 с.
44. Давня історія України. В 3 т. : Т. 3: Слов'яно-Руська доба / Ю. С. Асеев [та ін.]; ред. П. П. Толочко. Київ: Наукова думка, 2000. 695 с.
45. Дорошенко Д. Нарис історії України. В 2 т. Т.1: До половини XVII ст. Київ: Глобус, 1992. 238 с.
46. Духопельников В. Ярослав Мудрый. Харьков: Фолио, 2009. 128 с.
47. История СССР с древнейших веков до наших дней. В двух сериях в двенадцати томах. Серия первая. Т.1: Первобытный строй. Древнейшие государства Закавказья и Средней Азии. Древняя Русь (до начала XIII в.) / Ред. С.А. Плетнева, Б.А. Рыбаков. Москва: Наука, 1966. 719 с.
48. История Украинской ССР в 10 томах. Т.1: Первобытный строй и зарождение классового общества. Киевская Русь (До второй половины XIII в.) / отв. ред. И.И. Артеменко, В.Д. Баран, С.Н. Бибииков, Н.Ф. Котляр, С.П. Пачкова, А.И. Треножкин, П.П. Толочко. Киев: Наукова думка, 1981. 495 с.
49. Історія України в особах IX-XVIII ст. / В. Замлинський, І. Войцихівська та ін. Київ: Україна, 1993. 395 с.
50. Історія України: нове бачення. У 2 т. / О.І. Гуржій, Я.Д. Ісаєвич, М.Ф. Котляр та ін.; Під ред. В.А. Смолія. Київ: Україна, 1995. Т.1. 350 с.

51. Історія українського війська від княжих часів до 20-х років 302. ХХ ст.). 4-е вид., змінене і доповн./І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. Львів: Світ, 1992. 702 с.
52. Каляндрук Т. Дорогочинська битва 1238 року: таємниці однієї перемоги Львів: ЛА Піраміда, 2014. 100 с.
53. Королев А.С. Загадки первых русских князей. Москва: Вече, 2002. 480 с.
54. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография / Сост. и ист.-бтогр. Очерк В.А. Замлинского; примеч. И.Л. Бутича. Киев: Изд-во при Киевском ун-те, 1989. 736 с.
55. Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь. // *Україна крізь віки*. В 15 т. Київ: Альтернативи, 1998. 335 с.
56. Котляр М.Ф. Історія України в особах. Давньоруська держава. Київ: Україна, 1996. 238 с.
57. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Київ: Наукова думка, 1984. 176 с.
58. Крип'якевич І. Історія України / Відп. редактори Ф.П. Шевченко, Б.З. Якимович. Львів: Світ, 1990. 520 с.
59. Кулишер І.М. История русской торговли до девятнадцатого века включительно. Петербург: Атеней, 1923. 323 с.
60. Левченко М.В. История Византии. Краткий очерк. Москва: Соцэкгиз, 1940. 273 с.
61. Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. Москва: Издат-во АН СССР, 1956. 556 с.
62. Литвин В.М. Історія України (у 3-х томах). Т.1. З найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст. Київ: Альтернатива, 2003. 864 с.
63. Лонгинов А.В. Мирные договора русских с греками, заключенные в X в. Одесса: Экономическая типография, 1904. 161 с.
64. Мавродина Р.М. Киевская Русь и кочевники (печенеги, торки, половцы). Москва: Наука, 1983. 87 с.

65. Майоров А. В. Русь, Византия и Западная Европа: Из истории внешнеполитических и культурных связей XII-XIII вв. Санкт-Петербург: «Дмитрий Булалнин», 2011. 800 с.
66. Марченко М. Київська Русь у боротьбі з кочівниками до монгольської навали. Київ: Промінь, 2002. 208 с.
67. Нариси з історії дипломатії України / О. І. Галенко, Є.Є. Камінський, М. В. Кірсенко та ін. під ред. В. А. Смолія. Київ: Наукова думка, 2001. 736 с.
68. Небелюк М. Анна Ярославна, українська княжна на королівському престолі Франції в XI ст. / Українська національна єдність у Франції. Бібліотека самоосвіти. Paris; Lion: Editions S.C.I.P., 1952. 60 с.
69. Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. Москва: Наука, 1968. 472 с.
70. Пашуто В. Т. Героическая борьба русского народа за независимость (XIII век). Москва: Гос. издат. полит. л-ры, 1956. 279 с.
71. Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси [Отв. ред. Б.Д. Греков]; АН СССР, Ин-т истории. Москва: Изд-во АН СССР, 1950. 327 с.
72. Петровський В.В., Радченко Л.О., Семенко В.І. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. Харків: ВД «Школа», 2007. 592 с.
73. Плетнева С.А. Половцы /Отв. ред. Б.А. Рыбаков. Москва: Наука, 1990. 211 с.
74. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України в 2 т. Т.1: До середини XVII століття. Вид.3-е. Київ: Либідь, 1995. 588 с.
75. Половець В. Половці. Чернігів: Просвіта, 2007. 136 с.
76. Пріцак Я. Печеніги // *Український історик*. 1970. №2-3 (25-27). С. 95-101.
77. Пріцак Я. Половці // *Український історик*. 1973. №1-2 (37-38). С. 112-118.
78. Приселков М.Д. Русско-византийские отношения IX-XII вв. // *Вестник древней истории*. 1939. №3. С. 98-109.
79. Пчелов Е.В. Рюриковичи. История династии. Москва: ОЛМА-ПРЕСС; АЩА ПФ «Красный пролетарий», 2004. 479 с.
80. Расовский Д. Половцы, торки, печенеги, берендеи. Москва: Ломоносов, 2016. 200 с.

81. Ричка В. Княгиня Ольга. Київ: Альтернативи, 2004. 336 с.
82. Сахаров А.Н. Дипломатия древней Руси: IX – первая половина X в. Москва: Мысль, 1980. 358 с.
83. Сахаров А.Н. Дипломатия Святослава. Москва: международные отношения, 1982. 240 с.
84. Соловьев С. М. Сочинения. В 18 кн. Кн. 1: История России с древнейших времен. Т.1-2. Отв. ред. И.Д. Ковальченко, С.С. Дмитриев; Вступ. Ст. И.Д. Ковальченко, С.С. Дмитриева. Москва: Мысль, 1988. 797 с.
85. Субтельний О. Історія України. Київ: Либідь, 1991. 512 с.
86. Терлецький О. Історія Української держави у 2 т. Т.1: княжа доба. Львів: Накладом фонду «Учитесь брати мої!» 1923. 252 с.
87. Тихомиров М.Н. Исторические связи русского народа с южными славянами с древнейших времен до половины XVII в. // *Славянский сборник*. Москва, 1947. С. 125-201.
88. Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь // *Україна крізь віки*. В 15 т. Київ: Вид. Дім Альтернативи, 1998. 349 с.
89. Толочко П. Київська Русь. Київ: Абрис, 1996. 360 с.
90. Успенский Ф.И. Русь и Византия в X в. Одесса: Тип. Шульца, 1888. 38 с.
91. Фахрутдинов Р.Г. Очерки по истории Волжской Булгарии / под ред. С.А. Плетнева. Москва: Наука, 1984. 216 с.
92. Фехнер М.В. Торговля Русского государства со странами Востока. Москва: Госкультпросветиздат, 1956. 139 с.
93. Цветков С. Э. Древняя Русь. Эпоха междоусобиц. От Ярослава до Всеволода Большое Гнездо. Москва: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2013. 525 с.
94. Цветков С. Э. Начало русской истории. VI-IX вв. С древнейших времен до княжения Олега. Москва: Центрполитграф, 2016. 430 с.
95. Цветков С. Э. Эпоха единства Древней Руси. От Владимира Святого до Ярослава Мудрого. Москва: Центрполитграф, 2012. 484 с.

96. Шекера І.М. Міжнародні зв'язки Київської Русі (з історії зовнішньої політики Русі в період утворення і зміцнення Древньоруської держави в VII-X ст.). Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 1963. 200 с.
97. Юрасов М. К. Русско-венгерские отношения начала XII в. // *Древняя Русь*. 2006. №3(25). С. 47-55.
98. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. 380 с.